

TÖRÖK ZSUZSA

Arany és a britek

A *TOLDI* ÉS A *MURÁNY OSTROMA* A LONDONI ATHENAEUMBAN

Kertbeny Károlyt (1824–1882), aki Karl Maria Benkert néven látta meg a napvilágot, és csak később, 1848-ban magyarosította nevét,¹ jól ismerte a 19. század második felének irodalmi értelmisége. Kertbeny ugyanis, aki sem kiemelkedő tehetség, sem pedig kivételes nyelvi kompetenciák birtokában nem volt, arra tette fel életét és irodalmi működését, hogy magyar írók műveinek németre fordításával népszerűsítse a magyar irodalmat külföldön. A Pesti Napló 1851-es évfolyamának január 2-i száma a „charlatánok charlatánjára”-nak,² Tompa „az írók árnyékára”-nak³ nevezte. Sikertelen fordításai miatt gyakran volt célpontja gúnyos megjegyzéseknek a korszakban. Vahot Imre „Kertbeny kerteletlen fordításait” küldte meg Arany-nak 1851 májusában,⁴ Pákh Albert pedig nem kevés szarkazmussal feltételezte a *Toldi estéjének* megjelenése után, hogy Kertbeny már azt is fordítja „soirée beym Schedel” [Estély Toldynál] címmel.⁵

* A tanulmány szerzője az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos munkatársa.

¹ DETRICH Márta, *Kertbeny Károly élete és műfordítói munkássága*, Szeged, [k. n.], 1936, 14.

² A Pesti Napló Moritz Hartmann 1851-ben megjelent Petőfi-fordításai kapcsán említette a fordítási előzményeket, és ebben a kontextusban Kertbeny Károlyt: „Rákospalotai Károl Mária, alias Kertbeny – ki nem ismeri e charlatánok charlatánját? – feladatúl tűzte magának a magyar irodalmat a külföld előtt pellengérré állítani és remekeinek fordításához fogott.

Petőfi költeményeiből kiadott egy vastag kötetet rettenetes fordításban. Mária ugyanis azon emberek közé tartozik, kik egy nyelvet sem tudnak. Mig Magyarországon volt, senkinek sem jutott eszébe őt magyarnak tartani, Németországban pedig német irmodora után senki sem akarja németnek ismerni, s rosz németsege mind maga, mind kiméletes bírálói által azzal mentetik, hogy – magyar.

Legújabbán Petőfi »János vitézét« dolgozta meg, a könyvecske borítékán egy egész lap van telve magyarból fordított munkák hirdetésével, mellyekkel részint már elárasztá, részint elárasztani készül a magyar irodalom remekeire kíváncsi német közönséget.” (PATAKI M., *Petőfi Sándor költeményei külföldön*, Pesti Napló 2(1851)/245, jan. 2., 2.) Hartmann Szarvady Frigyesselel közösen kiadott Petőfi-fordításkötete: *Alexander Petőfi's Gedichte*, Aus dem Ungarischen übersetzt von Fr. SZARVADY und Moritz HARTMANN, Darmstadt, Druck und Verlag von C. W. Leske, 1851.

³ Tompa Mihály – Arany-nak, Hanva, 1852. márc. 8., ARANY János *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1975 (a továbbiakban: *AJÖM XV.*), 35.

⁴ „Kovács úr által küldtem 20 pftot, s a Kertbeny kerteletlen fordításait.” Vahot Imre – Arany-nak [Pest, 1851. máj.], *AJÖM XV.* 368.

⁵ „Megjelent a Toldi estéje, hozzád is útasíték egy példányt, remélem azóta megkaptad. Pákh azt a viccet csinálta, hogy Kertbeny ezt is fordítja illy cím alatt: »soirée beym Schedel.” Arany – Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1854. okt. 18., ARANY János *Levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1982 (a továbbiakban *AJÖM XVI.*), 494. A vicc Toldy Ferenc vezetéknevének felhasználásából ered. Az 1805-ben Franz Karl Joseph Schedelként született Toldy Ferenc 1826-ban vette fel írói névként a „Toldy”-t és csupán 1847-ban törvényesítette polgári névként. Míg az írói névfelvételt barátai örömmel fogadták, a polgári névmagyarosítás után Toldy számos csipkelődésnek volt kitéve.

E rosszalló megjegyzések ellenére tény, hogy Kertbeny fordításai nélkül aligha lett volna bármilyen nyugat-európai recepciója Arany, Petőfi és mások műveinek a 19. században. E tézist igazolja tanulmányom eredeti, tágabb kontextusának kényszerű szűkítése: Arany János angol recepcióját a fellelhető szerény forrásadottságok alapján jelen írás csupán meghatározott korpuszon, a *Toldiról* és a *Murány ostromáról* 1851-ben az Athenaeum című lapban megjelent kritikán keresztül vizsgálja. A tanulmány pozitív érvet kíván felhozni Kertbeny Károly munkássága mellett. Arany műveinek Athenaeum-beli kritikája ugyanis nem született volna meg, ha e művek fordítása nem jelenik meg egy olyan nyelven, esetünkben németül, amelyet Nyugat-Európában is el tudtak olvasni. E kijelentés abban az esetben is érvényes, ha e fordítások a magyar közegben oly igen megvetett Kertbeny Károly munkái voltak.

Kertbeny családjával együtt bajor földről⁶ került Pestre, ahol nagyapja 1812-ben építette fel a Magyar Királyhoz címzett fogadót. Apja, Anton Benkert német színész és újságíró, anyja, Benkert Charlotte egyes források szerint festőként, szépíróként is tevékenykedett, fiait, Károlyt és Imrét szintén taníttatta. Kertbenynek tehát a család tulajdonában lévő pesti fogadón keresztül is már korán kapcsolata volt a korabeli művészekkel, politikusokkal. Tanulmányai után a győri Schwaiger könyvkereskedő segédje, majd rövid ideig Heckenast Gusztáv cégének alkalmazottja volt. Itt ismerkedhetett meg a reformkor politikusaival, valamint költőkkel, írókkal, köztük Petőfivel is, akit később igyekezett a külfölddel is megismertetni. Kertbeny 1846-tól külföldön élt, 1849-ben Petőfi-fordításokat jelentetett meg,⁷ majd 1850-ben a *János vitézt*.⁸ Petőfi után Aranytól a *Toldit* és a *Murány ostromát* fordította le.⁹ 1852-ben visszatért Magyarországra, itt próbálta munkáját folytatni. 1854-ben Drezdában jelentette meg az *Album hundert ungrischer Dichter* című kötetét, mely 1572-től, Balassival kezdődően 1852-ig tartalmazott magyar költőktől verseket.¹⁰ 1853-ban jelent meg *Irodalmunk túl a határokon* című, tíz folytatásból álló cikksorozata a Szépirodalmi Szemlében, melyet Pákh Albert felkérésére írt, és amelyben külföldi tapasztalatairól számolt be. Kertbeny az 1840-es évek közepétől kisebb-nagyobb megszakításokkal Német-, Francia-, Olaszországban, Svájcban és Angliában élt, illetve utazott, és igyekezett felhívni a külföld figyelmét a magyar irodalomra. Utazásai során az irodalmi-kulturális élet számos jelentős személyiségével ismerkedett meg, ezekről az ismeretségekről számol be az említett cikksorozatban. Az 1870-es évek elején a magyar értelmiség közül többen rádöbbentek munkájának jelentőségére és hazahívását sürgették. Csak 1875-ben, betegén tért haza, és könyvészeti tervei megvalósításán, valamint to-

A névmagyarosításról: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004, 315–356.

⁶ Az *AJÓM* XV. jegyzetapparátusa szerint Bécsből.

⁷ Alexander PETŐFY, *Gedichte*, Frankfurt am Main, Literarische Anstalt (J. Rütten), 1849.

⁸ Alexander PETŐFI, *Der Held János. Ein Bauernmärchen*, Aus dem Ungarischen übersetzt durch KERTBENY, Stuttgart, Eduard Hallberger, 1850.

⁹ *Erzählende Dichtungen*. Von. J. ARANY, Aus dem Ungarischen übersetzt durch KERTBENY, Leipzig, Friedrich Ludwig Herbig, 1851.

¹⁰ *Album hundert ungrischer Dichter*, In eignen und fremden Uebersetzungen herausgegeben durch C. M. KERTBENY, Dresden, Pesth, Robert Schaefer, Hermann Geibel, 1854.

vábbra is a magyar és a külföldi kultúra közötti kapcsolat megteremtésén dolgozott haláláig.¹¹

Kertbeny 1850 októberében kelt levelében kereste meg Arany Jánost először fordítási terveivel kapcsolatosan. E levelében arról tudósította, hogy a *Murány ostromát* már lefordította és át is adta a kiadónak, tizennégy nap múlva pedig a *Toldi* fordítását is át kell adnia. E két fordítás 1851 tavaszán két kötetben jelent meg L. F. Herbig kiadónál Lipcsében. A fordítások fogadtatásának függvényében Kertbeny *Az elveszett alkotmány* és a *Katalin* fordítását is tervezte. Ugyanebben a levélben tudósította Aranyt arról, hogy időhiány miatt már nem tudja elküldeni a fordítást ellenőrzésre. Arról is írt Aranyinak, hogy a műveket nem szorosán fordította, hanem inkább újraköltötte németül. Szerinte ugyanis jobban kedvezett volna Arany külföldi hírnevének, ha könnyen érthető formában válik ismertté, mintsem ha szigorú, nehézkes formában maradt volna irodalomtörténeti kuriózum. Levelében kérte Arany életrajzát, addig nyomtatásban megjelent költeményeinek teljes jegyzékét, Toldiról adatokat és Arany arcképét a német kiadáshoz.¹²

Arany 1850 decemberében kelt elveszett levelében válaszolt Kertbenynek, melyben többek között a *Toldi* és a *Murány ostromának* korrektúráját kérte, és mellékelte rövid életrajzát is.¹³

Kertbeny a fordításokból küldött mutatót a költőnek. Arany a *Toldi* fordításának hibáit, hiányosságait részletesen sorolta fel 1851 januárjában írt, ma már elveszett válaszlevelében,¹⁴ mire azonban javításai célba értek, a kötetek már ki voltak nyomtatva. Kertbeny a továbbiakban is többször kereste meg leveleivel Aranyt, a költő azonban a fordítások minősége és Kertbeny agresszív akarnoksága miatt megszüntette a kapcsolatot fordítójával, legfeljebb udvariasságból köszönte meg a számára elküldött könyveket.¹⁵

Kertbeny nemcsak fordításköteteit, hanem az azokról megjelent külföldi recenziókat, kritikákat is elküldte alkalmanként Aranyinak. Így tett például 1851. augusztus 15-én kelt levelében, melyben tíz német nyelvű ismertetés/kritika szövegét mellékelte a költőnek.¹⁶ A londoni Athenaeumot 1851 márciusában a *János vitéz* fordításáról megjelent kritika kapcsán említette először Aranyinak,¹⁷ nemtetszését fejezve ki, hogy az Athenaeum bizony elmarasztaló cikket írt a munkáról.

Az 1828-ban James Silk Buckingham által indított londoni Athenaeum a viktoriánus kor vezető hetilapjai közé tartozott, a *Spectator* és a *Saturday Review* mellett széles körben a legjobbnak tartott kritikai lap volt. Buckingham szerkesztőségét rövid időn belül Charles Wentworth Dilke váltotta; a lap hírnevét valójában ő teremtette meg. A folyóirat még gene-

¹¹ Kertbeny vázlatos életrajzát a következő cikk alapján foglaltam össze: POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella, „Irodalom könyvészet nélkül: vagyon leltár vagy ország térkép nélkül” Kertbeny Károly élete és könyvészeti tevékenysége, *Könyvtári Figyelő* 58(2012)/1, 65–82, különösen: 66–69.

¹² Kertbeny Károly – Aranyinak, Leipzig, 1850. okt. 28., *AJÖM* XV. 297–300. A németül írt levél fordítása a jegyzetapparátusban: *uo.*, 678–679.

¹³ Arany – Kertbeny Károlynak [Elveszett], [Nagyszalonta, 1850. dec. 23?], *AJÖM* XV. 310.

¹⁴ Arany – Kertbeny Károlynak [Elveszett], [Nagyszalonta, 1851. jan. 26.], *AJÖM* XV. 330.

¹⁵ Így tett például 1853-ban, amikor Kertbeny az *Album hundert ungrischer Dichter* című kötetet küldte el neki. Arany – Kertbeny Károlynak [Elveszett] [Nagykőrös, 1853. december végén], *AJÖM* XVI. 362.

¹⁶ Kertbeny Károly – Aranyinak, Leipzig, 1851. aug. 15., *AJÖM* XV. 383–385. Az ismertetések német nyelvű szövegét és fordításait az utolsó kivételével közli: *AJÖM* XV. 741–768.

¹⁷ Kertbeny Károly – Aranyinak, Leipzig, 1851. márc. 11., *AJÖM* XV. 345. Fordítása: *uo.*, 713.

rációkon keresztül a Dilke-család tulajdonában maradt, szerkesztői azonban változtak: Dilket T. K. Hervey követte 1846-ban, majd 1853–1869 között, a Kertbeny-fordítások kritikáját érintő időszakban William Hepworth Dixon szerkesztette az újságot. A lap némi presztízsvesztéssel küzdött az 1850–1860-as években, ennek ellenére a viktoriánus kor legbefolyásosabb orgánuma, igazi kritikai irányzatteremtő lap maradt mindvégig, 1921-ben való megszűntéig.¹⁸

Az Athenaeum főként az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc után foglalkozott magyar ügyekkel. Az 1850-es évek elején jó néhányszor fordult elő, hogy magyar témájú és szerzőségű kiadványokat hirdettek, vagy ezek fordításáról közöltek ismertetést, kritikát. 1850-es évfolyama többször hirdette például Pulszky Terézia *Memoirs of a Hungarian Lady* (*Egy magyar hölgy emlékiratai*) című könyvét, amely 1850-ben jelent meg Londonban. Hirdették továbbá Eötvös József *A falu jegyzője* című regényét, melynek angol fordítása Otto Wencksterntől szintén 1850-ben jelent meg ugyanott, *The Village Notary* címmel. E két kiadványról a lap ismertetést is közölt, a művekből kivágott hosszú idézetek kíséretében.¹⁹ A lap ugyanezen évfolyama többször reklámozta Klapka Györgynek az 1848–1849-es szabadságharcról szóló visszaemlékezéseit, mely ugyanakkor az Otto Wencksternnek a fordításában jelent meg, szintén 1850-ben Londonban, *Memoirs of the War of Independence in Hungary* (magyarul 1886-ban: *Emlékeimből*) címmel. A lap 1851-es évfolyama cikket közölt a törökországi magyar menekültekről,²⁰ 1852-ben többször hirdették, hogy a Fraser's Magazine cikksorozat indított a magyar szabadságharc történetéről, reklámozták Wékey Zsigmond első, angoloknak írt magyar nyelvtanát,²¹ és egyéb, a forradalomhoz kapcsolódó közvetlen, vagy annak álcázott beszámolókat, kiadványokat népszerűsítettek.

Az 1850-es évek elején tehát élénk volt a brit érdeklődés Magyarország iránt, mely érdeklődés felkeltésében a Kossuth Lajos által 1849-ben Angliába küldött Pulszky Ferencnek

¹⁸ Az Athenaeum történetéhez vö.: Monica CORREA FRYCKSTEDT, *Geraldine Jewsbury's "Athenaeum" Reviews: A Mirror of Mid-Victorian Attitudes to Fiction*, *Victorian Periodicals Review* 23(1990)/1, 15–18.; Ellen MILLER CASEY, *Weekly Reviews of Fiction: The Athenaeum vs. the Spectator and the Saturday Review*, *Victorian Periodicals Review* 23(1990)/1, 8.

¹⁹ *The Village Notary; a Romance of Hungarian Life. Translated from the Hungarian of Baron Eötvös, by Otto Wenckstern; with Introductory Remarks by Francis Pulszky. 3 vols. Longman&Co, The Athenaeum 1850/1164, febr. 16., 174–175.; Memoirs of a Hungarian Lady. By Theresa Pulszky. With a Historical Introduction, by Francis Pulszky. 2 vols. Colburn, The Athenaeum 1850/1168, márc. 16., 281–283.* A kritikákba bevágott hosszú idézeteknek igazi gyakorlata volt mind az Athenaeum, mint pedig a Spectator című lapban. A potenciális olvasók közül ugyanis sokan nem, vagy nehezen engedhették meg maguknak, hogy megvegyék a több kötetes kiadványokat a hirdetett áron. A hosszú idézetekkel tűzdelt kritika ily módon segítette az olvasók véleményének alakulását mielőtt a kölcsönkönyvtárból megrendelték volna a kiadványt. A kritikáírók tehát mediátori szerepet tölthettek be író és olvasók között, írásaik vezérfonalul szolgáltak a piacot elárasztó kiadványáradatban. (Vö: CORREA FRYCKSTEDT, *i. m.*, 14.)

²⁰ *The Hungarian Fugitives in Turkey – [Die ungarischen Flüchtlinge, &c.] Edited, from the Diary of an Eye-witness, now returned from the flight into Turkey, by Imrefi. Translated into German, with Additions and a Continuation to the latest period, by Vasfi. Leipzig, Herbig; London, Williams & Norgate, The Athenaeum 1851/1244, aug. 30., 921–923.*

²¹ Sigismund WÉKEY, *A Grammar of the Hungarian Language. With Appropriate Exercises, a Copious Vocabulary and Specimens of Hungarian Poetry*, London, Trelawny Saunders, 6, Charing Cross, New York, John Wiley, Park Place, 1852.

és feleségének, Walter Teréziának nagy szerepe volt. Az általuk megnyert írók, közéleti személyiségek és politikusok erőfeszítései révén óriási lelkesedés támadt a magyarok ügye iránt a szigetországban annak ellenére, hogy a brit kormány végső soron nem lépett közbe Magyarország mellett. E lelkesedés jól érződik az Athenaeumban megjelent cikkek hangvételén, és az általános közhangulatnak is szerepe volt abban, hogy Kertbeny Károly két magyar szerzőségű fordításkötetéről hosszú, részletes kritika jelent meg a folyóiratban.

A körülmények ezen befolyására a Petőfi *János vitéz*ének fordításáról megjelent első közlemény²² 1851. január 4-én nem mulasztott el kitérni bevezető paragrafusában. A névtelenül megjelent kritika²³ ugyanis azzal a felütéssel kezdte végtelenül elmarasztaló bírálatát, hogy a magyar szabadságharc által felkeltett közérzelem ellenére, mely közérzelem a könyvkiadás piacát is jelentősen megmozgatta, a cikk írója jelen esetben nem tud és nem kíván az árral haladni. Az irodalom ugyanis pártatlan, a kritikus számára pedig nem az a kérdés, hogy honnan származik az adott munka, hanem hogy jó-e, avagy sem. A kritikus melegen támogathatja ugyan a magyar szabadság ügyét, ám anélkül, hogy kötelezve érezné magát gyönyörködni abban, amit voltaképpen laposnak és barbárnak gondol a magyar költészetben. (“Literature is of no party; the question for the critic is, whether a given work is or is not good, not whence it may come. He may very warmly espouse the cause of Magyar freedom without being therefore bound to admire what he may find flat or barbarous in Magyar poetry.”²⁴)

A magyar kritika által pozitívan fogadott *János vitéz* az Athenaeum kritikusa abszurd kalandok sorozatának (“a mere string of absurd adventures”²⁵) nevezte, és úgy vélte, hogy a fikciós munkák e fattya csupán nagyon buta és tudatlan elmék számára nyújthat élvezetet. (“This bastard kind of fiction can be pleasing only to very dull and ignorant minds in our day.”²⁶) A bíráló a realista fikció hiányát tartotta a költemény legnagyobb gyengéjének, szerinte ugyanis a modern költészet már nem utánozhatja kritikátlanul a régi mesék észszerűtlenségét. Ha a költő mégis azt teszi, és ráadásul poétikai eljárásokkal cifrázza munkáját, akkor rontja a költemény hatását, és ez történt a *János vitéz* esetében is.

Az Athenaeum kritikusa a Kertbeny-fordításkötet bevezetőjében közölt Petőfi-életrajzból is csupán a lehető legrosszabbra következtetett. Az életrajz rövid ismertetése után tárgyilagosan jegyezte meg, hogy látható: sem Petőfi karaktere, sem pedig bemutatott életpályája nem kecsegtetett egy nagyreményű költői életmű kiteljesedével. (“...neither the character nor the course of life that it describes promised much for the accomplishment of a poet.”²⁷) A cselekmény ismertetése után pedig ismét kiemelte, hogy az egész költemény csupán céltá-

²² *The Hero János. A Peasant Tale – [Der Held János]. By Alexander Petösi [!]. Translated from the Hungarian, by Kertbeny. Stuttgart, Hallberger; London, Williams & Norgate, The Athenaeum 1851/1210, Jan. 4., 16–17. (A cikk Petőfi nevét mindvégig Petösi-ként használja.)*

²³ Az Athenaeumban nagy hagyománya volt az anonim kritikáknak. Vö. MILLER CASEY, *i. m.*, 8. A fennmaradt belső, szerkesztőségi példányok azonban segítenek az írások szerzőinek a rekonstruálásában, erre történetek is kísérletek: Jeanne FAHNESTOCK, *Authors of Book Reviews in the “Athenaeum”, 1830–1900: A Preview and Sample*, *Victorian Periodicals Newsletter* 5(1972)/15, 47–52. Fahnestock cikke óta a londoni City University *The Athenaeum Projects* adatbázisában visszakereshetők az anonim szövegek szerzői. Erre a későbbiekben visszatérek a Petőfi- és az Arany-kötetek bírálatái kapcsán.

²⁴ *The Hero János...*, 16.

²⁵ *Uo.*

²⁶ *Uo.*

²⁷ *Uo.*

lan csodák zavaros egyvelege, minden szakértelmet mellőző sorozattá felfűzve (“...is a confusion of aimless marvels, strung together without skill...”).²⁸ A bíráló a *János vitéz* szerkezetét is rendkívül prózainak és durvának vélte, a fordítással kapcsolatosan azonban megjegyezte, hogy azt már nem tudja megállapítani, mennyire híuen adja vissza az eredeti magyar szöveget. Összegzésként megállapította, hogy miközben Petőfi nem egészen sorolható a civilizálatlan magyar nép jámbor költői közé, ugyanakkor nagyon távol áll még azoktól az elvárásoktól, melyek a korabeli modern költő alakjához fűződnek. (“He cannot properly be ranked with the unsophisticated bards of a quite uncivilized race, – while he falls very far short indeed of the stature which modern cultivation demands from the poet who would live in our own day.”²⁹)

Az Arany-fordításkötetről tehát ezen előzmények után közölt kritikát az Athenaeum ugyanazon évfolyama, október 4-i számában.³⁰ A cikk írója visszautal a fél évvel korábban megjelent kritikára, és mintegy annak folytatásaként mutatja be a magyar irodalmi állapotokat. A *János vitéz* – kezdte írását – egy tökéletlen állapotú kultúráról tanúskodott, amely ugyan elhagyta már a durva népköltészet talaját, anélkül azonban, hogy elérte volna a költői művészet állapotát. Arany verses elbeszélései pedig, noha szerkezetileg elegánsabbak és meséjükben kevésbé vadak, mint Petőfi kósza legendája, a bíráló szerint végső soron Petőfi költeményével azonos tendenciáról tanúskodnak. (“The poem [The Hero János] [...] seemed to give evidence of an imperfect state of culture, which has left the ground of rude popular song, without having yet gained the standing of poetic art. These versified romances by Arany, in the main, convey the same indication: although they are more elegant in structure and less wild in the story than Petősi’s [!] rambling legend.”)³¹ Az Athenaeum kritikusa szerint voltaképpen Arany költeményeiről is ugyanaz mondható el, mint Petőfi verseiről: aligha tartoznak a művelt irodalomhoz. (“They belong, indeed, to a province scarcely within the purview of cultivated literature...”³²)

A bíráló Arany életpályájának rövid ismertetéséből is a Petőfiéhez hasonló lesajnáló következtetésre jutott: szerinte Arany inkább köszönhette költői indíttatását egy érzékeny lélek külső körülmények által befolyásolt lelkesedésének, mintsem zsenialitása szuverén impulzusának. (“Arany would also seem [...] to have owed his poetic birth rather to the outward excitement of a sensitive nature than to the sovereign impulse of genius.”³³)

A cikk írója nem szalasztott el egyetlen olyan lehetőséget sem, melynek során a magyar képzelet műveletlenségét hangsúlyozhatta. Így tett akkor is, amikor a *Toldi* és a *Murány ostroma* epikai háttéréről beszélt, melyről egyértelműen azt állapította meg, hogy durva, kidolgozatlan, és amelyről lekicsinylően nyilatkozta, hogy csupán a köznép körében lehet népszerű. Úgy vélte, hogy bár Arany az epikai háttérrel átdolgozta, feltételezhetően nem tette azt lényegesen jobbá. A bíráló szerint az idegen olvasó számára mind Petőfi, mind pedig Arany „legendákon” alapuló témái szokatlanságukban lehetnek érdekesekek. E szokatlanság azonban

²⁸ *Uo.*, 17.

²⁹ *Uo.*

³⁰ *Narrative poems – [Erzählende Dichtungen]. By J. Arany. Translated from the Hungarian, by Kertbeny. 2 vols. Leipzig, Herbig; London, Thimm, The Athenaeum 1851/1249, okt. 4, 1038–1039.*

³¹ *Uo.*, 1038.

³² *Uo.*

³³ *Uo.*

nélkülözi a magasztost, a költemények szenvedélyessége pátoasz nélküli. Minderről a „faj” jellegzetességeire következtetett: inkább impulzív, mintsem mély érzésű, kalandszerető, csodakedvelő és hosszú narratívák iránt türelmes, epikus kompozíciókra hajlamos fajtának látta a magyart – intellektus szempontjából azonban rendkívül prózainak, mely a csodásban és a durvában keresi örömét. (“Both ‘Toldi’ and the ‘Capture of Murány’ are founded on pieces on the same subjects, already current among the common people, and doubtless of a much ruder sort: – a kind of balladepics, it would seem, such as the uncultivated Magyar fancy desires. These Arany has remodelled, – perhaps without essentially improving. In the purely legendary themes treated by this writer and by Petösi [!] the significant circumstance for the foreign reader lies in the show of a certain extravagance without grandeur and of passion with little pathos, which seem to belong to a race rather impulsive than deep in its emotions, – wonder-loving and patient of long narrative, and, in so far, apt for epic compositions, – but, on the other hand, of a turn of intellect, essentially unpoetic, which seeks delight in the amazing and uncouth.”³⁴)

Az Athenaeum kritikusa a *Toldi*val a későbbiekben nem is foglalkozott, hanem a *Murány ostromának* cselekményét ismertette részletesen egy hosszabb idézet kíséretében. A költemény szerkezetét töredezettnek, bizonytalannak ítélte, mely az igazi zsenialitást bizonyító plasztikus előadás hiányáról tanúskodik. Szerinte Arany költeménye a magyar irodalom egy-fajta átmeneti állapotára utal, és a költő sikere, melyet Kertbeny is hangsúlyozott a kötet előszavában, csak ideiglenes lehet. A bíráló szerint Arany pillanatnyi sikerét ugyanis idővel háttérbe fogják szorítani azok a tökéletes (irodalmi) teljesítmények, amelyeknek be kell következniük, ha a magyarok egy igazi irodalmi kultúra korszakába érnek. Az Athenaeum bírálója számára egyértelmű volt, hogy mindaddig nem értek még oda. (“Poems like Arany’s, it may be said, belong essentially to a stage of transition, and can hardly obtain more than a transitory success. For the present, he appears to enjoy a high popularity: – but this favour is almost sure to be eclipsed by the more consummate performances which must appear if the Magyar people are to arrive at any true poetic culture.”³⁵)

Arany hazai sikerének, korabeli népszerűségének és elismertségének, valamint annak a nemzeti költői státusnak az ismeretében, amelyre első, nagy sikert aratott művei után szert tett, legalábbis mellbevágó az Athenaeum kritikusanak kemény bírálata. Feltételezhetően a fordítások minősége is szerepet játszott a kritika hangnemének alakulásában, bár a hangvétel nem magyarázható ezzel teljes mértékben. A Kertbeny által Aranynak elküldött német bírálóatok is említést tettek a fordítás gyenge minőségéről, ám különbséget tettek Arany és Kertbeny érdemei között. „Ami a hajmeresztő fordítást illeti, a sajnálkozásra nincs elég szavunk. Itt a német nyelv egy barbár kalapácsütései alatt nyög, akinek nincs füle ennek a ritmusaihoz. Valóban, mekkora is lehet az eredeti szépsége, ha mégis tiszta körvonalakban ragyog elő ily zavaros tükörből.” – írta az Ost-Deutsche Post 1851. június 26-i hosszú kritikájában.³⁶ A német nyelvű bírálóatok pedig, legalábbis azok, amelyeket Kertbeny megküldött

³⁴ *Uo.*, 1038–1039.

³⁵ *Uo.*, 1039.

³⁶ *Zur ungarisch-deutschen Literatur. Erzählende Dichtungen von Arany 2 Bde, u. s. w. K. Ung Volkslieder u. s. w. I.*, [A magyar–német irodalomhoz, Arany elbeszélő költeményei 2 kötet stb. Magyar Népdalok stb.], Ost-Deutsche Post 150. sz., Bécs, [1851.] jún. 26., *AJÓM* XV. 765. Az eredeti művek és fordításaik közötti minőségi különbséget a bécsi Wanderer is kiemelte: „Nincs szerencsétlenebb véletlen, mint

Aranynak, és amelyek a kritikai kiadás XV. kötetében olvashatók, részben pozitívan nyilatkoztak Arany műveiről. Az Athenaeum kritikusa azonban még a lehetőségét is alig vetette fel annak, hogy a fordítás minőségének esetleg nagy szerepe lehet a közölt tartalom és forma közvetítésében. A kemény hangú bírálatokból inkább úgy tűnik, írójuk erős előítéletekkel fogott már eleve hozzá a magyar szerzőségű művek ismertetéséhez és értékeléséhez.

A Petőfi-fordításkötet kritikáinak e jól érezhető hangnembeli különbségét Kertbeny is említette 1851 márciusában Aranynak írt levelében. Ő az angol kritika egoizmusával magyarázta a jelenséget, noha megemlítette, hogy a hangvétel csupán az Athenaeum kritikusra jellemző, máshol pozitívan nyilatkoztak a munkáról:

„Apropos – ami a kritikát illeti: René Taillandier, Franciaország legnagyobb kritikusa, mint hallom, a *Revue des deux Mondes*-ban a hetedik menyországig emelte Petőfi János vitézét; ugyanígy csaknem valamennyi német lap is. Ezzel szemben Londonban az Athenaeum a János vitézt túlságosan ostobának és gyerekesnek találja, semhogy felnőtt embereknek ajánlhatná, minthogy az merőben gyermekkönyv. Mit szól az efféle kritikához? Vagy az egész magyar nép és valamennyi német kritikus számára, vagy csak az angol kritikus az? Én inkább az utóbbira gondolok, minthogy az angol nemzeti karakter immár annyira maga a megtettesült egoizmus, hogy nincs rá képessége, hogy valamely idegen nép sajátosságát megközelítse és átérezze. Úgy látszik azonban, hogy így csak az Athenaeum kritikusa vélekedik, mert a híres Bulwer a *Quarterly Review*-ben hasonlóképpen, azaz nagyon kedvezően ítélte Petőfiről.”³⁷

De ki volt az Athenaeum éles hangú kritikusa, aki ily módon bánt el a magyarok legnagyobb költőivel? E kérdésre a londoni City Universityn működtetett *The Athenaeum Projects* című adatbázis segítségével ma már megadható a válasz.³⁸ Az adatbázis voltaképpen a folyóirat évfolyamainak teljes elektronikus archívuma, amelyhez kereshető név- és címmutatót is készítettek. A mutatók a lapban előforduló cikkírók nevét és a bírálatok címeit tartalmazzák kereshető formában. Noha a recenziók, kritikák a korabeli konvenciókhoz híven névtelenül

ha valamely jólnevelt társaságba ügyetlen ember vezet be valakit. Az ember nem mondhatja meg neki alaposan a magáét, de a bárdolatlanságokat sem hagyhatja magán száradni, amelyeket ez valakinek – mint véli – bók gyanánt akaszt nyakába. Hasonló csapás érte a derék magyar költőt, Aranyt, minthogy Kertbeny úr, másként és helyesen Carl Maria Benkert volt az, aki őt a német olvasóközönségnek bemutatva. Arany úr nem tiltakozhat majd a fordítása ellen, hiszen abban olykor olykor akad egy és más, amit valóban ő, a költő mondott, de azt sem engedheti meg, hogy ezt az együgyű fecsegést munkája hű másolataként adják ki. Kertbeny úr magyar verseket fordít németre; rendelkezik is minden ehhez megkövetelt képességgel, csupán két apróság az, ami nála hiányzik: a magyar verseket nem érti s németeket írni nem tud.” (Wanderer, Bécs, 1851. május 14. 224. sz., *AJÓM* XV. 758.)

³⁷ Kertbeny Károly – Arany, Leipzig, 1851. márc. 11., *AJÓM* XV. 345., fordítása: 713. Az idézetben említett *Quarterly Review* megfelelő évfolyamának számához sajnos nem jutottam hozzá, hogy az összehasonlítást elvégezhessem. Kertbeny *Irodalmunk túl a határokon* című cikksorozatának hatodik részében szintén Bulwert említi, aki, állítása szerint, a *Foreign Review*-ben is pozitívan nyilatkozott Arany, Petőfi és Eötvös munkáiról: „...ámbar be nem vallotta, de valószínűleg neki [Edward Bulwer] köszönhetjük az angol »Foreign Review«-ben ama kedvező ismertetéseket Petőfi és Arany, valamint b. Eötvös »Falu jegyzője« felett, melyek később megjelentek.” (KERTBENY [Károly], *Irodalmunk túl a határokon VI. London, Szépirodalmi Lapok*, 1.1(1853)/37, máj. 8., 579.) Sajnos, a *Foreign Review* megfelelő száma sem elérhető pillanatnyilag Magyarországról.

³⁸ A projekt webes elérhetősége: <http://smcse.city.ac.uk/doc/cisr/web/athenaeum/>. Az Athenaeumról és a londoni City Universityn működtetett projektről legutóbb: Gulyás Judit, *Egy skót népmese-gyűjtemény magyar recepciója (Arany János: Nyugot-felföldi népmondák)*, *Ethnographia*, (127) 2016/4, 526–527.

jelentek meg a lapban, a City University könyvtárában fennmaradtak az eredeti, szerkesztők által megjelölt példányok. A megjelölt folyóiratszámokban pedig a recenziók, kritikák mellé kézzel odaírták szerzőjük vezetéknévét.³⁹ Az adatbázis segítségével tehát megkereshető, hogy a Petőfi- és Arany-fordításkötetokről megjelent bírálatok szerzője nem más, mint John Rutter Chorley.⁴⁰

John Rutter Chorley-t (1806–1867) főként hispanistaként tartja számon az angol irodalom- és kritikátörténet. A róla készült ismertetések ugyanakkor a külföldi irodalom termékeny bírálójaként is megemlékeznek róla. Tartózkodó, antiszociális magatartása, valamint anyagi függetlensége révén Chorley azonban nem kényszerült arra, hogy hírnevet és széles olvasóközönséget szerezzen magának. Egyfajta 'amatőr úriemberként' űzte a kritikusi foglalkozást, nagyrészt névtelenül megjelent cikkeit soha nem is gyűjtötték össze és adták ki sem életében, sem pedig halála után.

Mielőtt 1845-ben jelentős örökség tulajdonába jutott volna, a Liverpool–Birmingham Grand Junction Railway vasúttársaságnál dolgozott. 1832–1846 között főként a Tait's Edinburgh Magazine-nek írt ismertetéseket a német, olasz, angol, francia és spanyol irodalom korabeli újdonságairól. 1834-től az Athenaeumnak is küldött időnként bírálatokat, ahol aztán 1846–1854 között a német, olasz és spanyol kiadványok fő véleményezője lett. Chorley az 1840-es évek végére a spanyol drámai irodalom igazi szaktekintélyének számított. Barátja, Thomas Carlyle, aki megjegyezte róla, hogy kritikusi mércéjét mindig is nagyon magasan tartotta ('proudly pitched his ideal very high'), csak sajnálni tudta, hogy Chorley végül nem írt könyvet a spanyol irodalomról.

Öccsével, a zenekritikus Henry Fothergill Chorley-val ellentétben John Rutter nem volt társasági ember. Az önzetlen, az irodalomkritikát személyes érdeklődésből a maga mulattatására végző tudós-úriember típusát testesítette meg, mely típus halálának idején már kissé divatjamúltnak is tűnt.⁴¹

A realista fikció mércéjét a *János vitézen* számon kérő Chorley álláspontja voltaképpen jól illeszkedett az Athenaeum általános kritikai követelményei közé. A viktoriánus kritikusok élethű reprezentációt vártak el minden irodalmi műtől, mint ahogy a poétikai igazságszolgáltatás jelenlétét is kulcsfontosságúnak tartották: az erény jutalmát, a bűn büntetését a műben.⁴² A magyar irodalmi állapotokat általában leminősítő hang mind a Petőfi-, mind pedig az Arany-kötet kapcsán azonban olyan személyes elfogultság is lehetett John Rutter Chorley ré-

³⁹ Az eljárásra itt látható egy példa: <http://smcse.city.ac.uk/doc/cisr/web/athenaeum/aboutath.html>. A példát George Eliot *The Mill on the Floss* (magyarul: *A vízimalom*) című regényéről írt kritika illusztrálja. A nyomtatott szöveg mellett a lapszálon kézírással a *Jewsbury* név olvasható, mely Geraldine Jewsbury-re, a cikk írójára vonatkozik. Jewsbury korának jól ismert regényírója és kritikusa volt.

⁴⁰ Az adatbázis az alábbi linken át listázza ki a John Rutter Chorley nevéhez kötött írásk címét, köztük a Petőfi- és az Arany-kötetokről megjelent bírálatokat: <http://smcse.city.ac.uk/doc/cisr/web/athenaeum/reviews/contributors/contributorfiles/CHORLEY,JohnRutter.html>

⁴¹ John Rutter Chorley rövid életrajzát a következő lexikon alapján foglaltam össze: *Dictionary of Nineteenth-Century Journalism*, ed. Laurel BRAKE, Marysa DEMOOR, London, Academia Press and The British Library, 2009, 113.

⁴² Vö. CORREA FRYCKSTEDT, *i. m.*, 17–18.

széről, amelyben a korabeli Magyarországgal szembeni nyugati előítéletek játszottak fő szerepet.

Petőfi költészetéről később, John Bowring fordítása ürügyén is jelent meg bírálat az Athenaeum hasábjain.⁴³ E bírálat már jóval tárgyilagosabb és pozitívabb hangvételű volt, mint Chorley írása, noha ez is szóvá tette Petőfi költészetének poétikailag támadható pontjait.⁴⁴ Arany János neve főként a Vámbéry Ármin által írt, Magyarországról szóló híradásokban fordult még elő később az Athenaeumban, ezekben is inkább csak említés szintjén.⁴⁵ E híradások azonban nyilvánvalóan másfajta elfogultságról tanúskodtak.

Akár negatívak, akár pozitívak is voltak e bírálatok, a szigetország Magyarország iránti érdeklődésének kontextusában már annak a ténynek is rendkívüli hírértéke volt, ha egyáltalán szó esett a rangos kritikai lapban a magyar irodalomról. Annak ellenére ugyanis, hogy a közfigyelem 1848–1849 után Magyarország felé fordult, az 1850-es évek elejét követően továbbra is alig jelent meg magyar témájú írás az Athenaeumban. Ebben a kontextusban tehát a Petőfi- és Arany-fordításkötetéről megjelent kritikák érdeme elsősorban a kötetek fordítójáé, Kertbeny Károlyé, aki a britek által is (el)olvasható, megérthető német nyelven tolmácsolta a magyar műveket.

Kertbeny e téren elért eredményeit a korszakban aránylag későn ugyan, de felismerte a magyar irodalmi értelmiség is. Jókai *Az én kortársaim* című írásában rehabilitálta a fordítót, hangsúlyozva, hogy mily sokat tett a magyar irodalom Németországban való megismertetéséért.⁴⁶ A Fővárosi Lapok S. L. szignójú cikkírója is azt emelte ki „Petőfi legbuzgóbb fordítójáról”, hogy „összes nemzeti irodalmunk látképét törekedett megismertetni a németekkel s ezek révén nyugati Európával.”⁴⁷ Márki Sándor, hasonló módon, Kertbenynek a magyar irodalom hírneve külföldön való terjesztésében játszott kulcsfontosságú szerepét méltányolta:

„Nem akarom elszámlálni mindazok kísérletét, kik Toldy Ferencztől Steinacker Gusztávig egyik vagy másik irányban szereztek maguknak érdemet irodalmunk ismertetése körül; csupán azon férfiu nevét hozom emlékezetbe, ki e téren legnagyobb szorgalmat fejtett ki s ki, minden fogyatkozása mellett igen sokat tett arra, hogy a „határokon túl” a magyar dolgokkal szemben táplált előítéletet, vagy ennek rokonát, a tudatlanságot, jóakarattá és ismeretté változtassa.

Ez a férfiu *Kertbeny Károly*.

⁴³ *Translations from Alexander Petőfi, the Magyar Poet. By Sir John Bowring, LL.D. (Trübner & Co.), The Athenaeum 1866/2039, nov. 24., 678–679.*

⁴⁴ Az Athenaeum adatbázisa e keresésre azonban nem adott találatot, így az ismertetés szerzőségét nem tudtam megállapítani.

⁴⁵ 1872-ben arról tudósítva az angolokat, hogy Arany lefordította Robert Burns *Tam o' Shanter* című költeményét. (A. VAMBÉRY, *Hungary, The Athenaeum 1872/2357, dec. 28., 853.*) 1874-ben pedig hogy megírta a *Bolond Istókot*. (A. VAMBÉRY, *Hungary, The Athenaeum 1874/2461, dec. 26., 870.*) Kertbeny 1855. október 27-i levelében azt írta Aranyinak, hogy az Athenaeum vonatkozó évfolyama is közölt kritikát saját és a Moritz Kolbenheyer-féle fordításról. Lehet, hogy rosszul emlékezett és téves adatot írt meg, mert a kritikát nem találtam a lapban. „Az angol Athenaeumban van egy hosszú, nagyon elismerő kritika Önről, a magam és a Kolbenheyer fordítása alapján.” (Kertbeny Károly – Aranyinak, Pest, 1855. okt. 27., *AJÓM XVI. 1058.*) Moritz Kolbenheyer *Toldi estéjének* fordítása 1856-os évjellel jelent meg Pesten: *Toldi's Abend. Poetische Erzählung in sechs Gesängen. Aus dem Ungarischen des Johann Arany, Übersetzt von Moritz KOLBENHEYER, Pesth, Gustav Heckenast, 1856.*

⁴⁶ JÓKAI MÓR, *Az én kortársaim* = J. M., *Életemből*, I, Révai Testvérek, Budapest, 1898 (Nemzeti Kiadás, XCVI), 186.

⁴⁷ S. L., *Petőfi legbuzgóbb fordítója*, Fővárosi Lapok 11(1874)/221, szept. 29., 964.

Közel 60 kötetre rug az általa átültetett magyar munkák száma s valóban több volt mint egyszerű könnyelműség lapjainktól, midőn egyidőben egész sportot csináltak Kertbeny kicsufolásából. Hogy az ő lázas tevékenysége talán túlnyomóan az elszigettség bélyegét viseli, némi alapon lehetne állítani, de szűkkeblűség volna őt minden tekintetben elítélni. Petőfi, Arany és Jókai nagyrészen az ő ernyedetlen buzgalma által nyertek az idegen nagyságok pantheonjában helyet s alig segített valaki jobban megtörni azon, egészen a nevelésigis balga nézeteket, melyeket a külföld műveltségbeli állapotainkról nyilvánított.”⁴⁸

Detrich Márta Kertbeny életéről és műfordítói munkásságáról írt értekezésében szintén a fordító kultúrákövetítői, mediátori szerepét nyomatékosította.⁴⁹ Egy 1991-ben benyújtott doktori disszertáció pedig a komparatiztika történeti perspektívája szempontjából hangsúlyozta Kertbeny munkásságának jelentőségét.⁵⁰

Arany János műveinek 19. századi angliai recepcióját illetően mindenesetre a német nyelv közvetítő szerepe emelendő ki. Míg Arany korai, főként Shakespeare-fordításai esetén is a német nyelv játszotta a mediátori funkciót, e nyelv közvetítői szerepe a kulturális javak áramlásának folyamatában fordított esetben is érvényesült. Arany 19. századi külföldi recepciójában a német nyelv, főként Kertbeny fordításainak köszönhetően, kulcsszerepet játszott. Hadd fejezzem be tanulmányom a fordító erre vonatkozó megjegyzésével:

„Most már szinte nincs is német, angol vagy francia lexikon vagy irodalomtörténet stb., amely az Ön és nemes társa, Petőfi nevét tisztelettel ne említené, amely a magyar költészetet ne ugyanolyan figyelemmel ismertetné, mint eddig a szerbet, orosz, lengyelt, a másodrendű skandináv és román népet. És ez már mégiscsak valami.”⁵¹

És ez már mégiscsak valami.

⁴⁸ MÁRKI Sándor, *Kertbeny Károly Mária*, Magyarország és a Nagyvilág 12(1875)/4, jan. 24., 37–38.

⁴⁹ „Az ő kitartó munkájának köszönhető, hogy a külföld más iránt is kezdett érdeklődni, mint az örökös betyár-csikós történetek iránt. Rájöttek arra, hogy nemcsak a fegyverforgatáshoz értünk, hanem tudományos és művészi téren is számot kell velünk vetni a jövőben. A tollnak erejével érte el azt, amin hiába fáradozott az emigráció egész délibábos diplomáciája: Európa belátta, hogy életképes, erős, egészséges nemzettel áll szemben, amely joggal tarthat igényt politikai és szellemi függetlenségre.” DETRICH, *i. m.*, 83.

⁵⁰ Mary Adrienne KAISER BOZSIK, *Károly Mária Kertbeny (1824–1882): An Early Comparatist*, A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy, Lehrstuhl für Anglistik und Komparatistik, Bayreuth, Germany, Fall 1991.

⁵¹ Kertbeny Károly – Aranyak, Buda, 1854. jan. 9., *AJÓM* XVI. 948.